

De wording van het christendom (4). Jakobus, Ebionieten en andere joden

door Alex van Heusden

Het christendom is van joodse oorsprong. Jezus - Jesjoe'a in zijn eigen tongval - was een joodse leraar, zijn eerste volgelingen, mannen én vrouwen, waren allen joden en bléven dat ook. Zij hielden onverkort vast aan de thora, de joodse levensleer; zij onderhielden de sabbat, aten kosjer en besneden hun jongetjes acht dagen na hun geboorte. De Jeruzalemmers onder hen bezochten regelmatig de tempel - totdat dit heiligdom in het jaar 70 door Romeinse legioenen werd verwoest.

De beweging in naam van Jezus Messias begon als een joodse sekte, met Jeruzalem als thuisbasis en met Simon Petrus als eerste leider. Toen Simon Jeruzalem verliet en als 'gezondene' op reis ging om het 'goede nieuws' - evangelie - aangaande Jezus te verspreiden, kwam de leiding van de moedergemeente in handen van Jakobus, in de traditie 'de rechtvaardige' genoemd. Volgens Paulus, in zijn brief aan de Galaten, is deze Jakobus 'de broeder des heren', de broeder van Jezus dus (Galaten 1:19). Over hem is weinig bekend. Alleen enkele vermeldingen in de brieven van Paulus en in het boek Handelingen der Apostelen laten doorschemeren dat hij een rol van betekenis heeft gespeeld in de vroege Jezus-beweging. Latere schrijvers van de apostolische ekklesia, zoals de historicus Eusebius van Caesarea (na 260-± 340), zijn ruimhartiger in het geven van informatie over hem. Maar de historische waarde daarvan is bron van speculatie.

Eén ding lijkt wel vast te staan: Jakobus' dood door steniging. Niet alleen Eusebius schrijft daarover, dat deed ook, en wel als eerste, de joodse geschiedschrijver Josef ben Mattai, beter bekend als Flavius Josephus (± 36-± 100). Tegen het einde van zijn beroemde werk De oude geschiedenis van de joden wijdt hij de volgende passage aan de dood van Jakobus:

Ananus (de hogepriester) riep een vergadering van rechters bijeen en liet daar de broer van de Jezus die Christus genoemd wordt - de man heette Jakobus - alsmede enkele anderen voorleiden. Hij beschuldigde hen ervan dat ze de thora hadden overtreden en leverde hen uit om gestenigd te worden. De groepering echter van hen van wie iedereen in de stad vond dat ze zich precies aan de thora hielden en die op grond daarvan zeer goed aangeschreven stonden, nam de zaak hoog op. Ze stuurden in het geheim een vertegenwoordiging naar de koning (Agrippa) om er bij hem op aan te dringen Ananus te gelasten zich voortaan van dergelijke acties te onthouden.

(Oudheden XX,200-201; vertaling: F.J.A.M. Meijer en M.A. Wes)

Naar alle waarschijnlijkheid vond Jakobus de dood in het jaar 62, toen de keizer van Rome een nieuwe landvoogd stuurde naar de provincie Judea en er tijdelijk een machtsvacuüm was. Een jonge, pas benoemde hogepriester wil zich krachtig manifesteren: in zaken van thora stelt hij de norm. Jakobus heeft dat met zijn leven moeten betalen. Met de groepering van hen die zich precies aan de thora hielden, zijn mogelijk de Farizeeën bedoeld. Beschouwden zij Jakobus als een van hen of sympathiseerden zij met hem - juist omdat hij een thoragetrouwe jood was? Of waren zij ontstemd over de in hun ogen ongeldige rechtsgang? De geleerden raken er niet over uitgepraat. Hoe dan ook, drie maanden later werd Ananus, ook bekend als Annas II, uit zijn ambt gezet. Vier jaar later, in 66, brak de eerste grote joodse opstand uit tegen de Romeinse bezettingsmacht.

Flavius Josephus noemt van de ter dood gebrachten alleen Jakobus bij name. Daaruit volgt dat hij een prominente inwoner van Jeruzalem moet zijn geweest, ook al lijkt zijn reputatie grotendeels gestoeld op het feit dat hij 'broer van' was. Eerst is

sprake van 'de broer van de Jezus die Christus wordt genoemd', pas daarna valt de naam Jakobus.

Vergadering in Jeruzalem

In het boek Handelingen der Apostelen, hoofdstuk 15, is Jakobus de voorzitter van het zogeheten Concilie van Jeruzalem. In die vergadering is de vraag aan de orde: moeten de niet-joden, de gojiem, die toetreden tot de Jezus-beweging, besneden worden of niet? Anders gezegd: moeten zij joden worden? Paulus vindt van niet, Simon Petrus valt hem bij en Jakobus hakt de knoop door: die uit de gojiem moet men verder niet lastig vallen.

Paulus schrijft hierover in zijn brief aan de Galaten (2:7-9):

Toen zij zagen dat mij de verkondiging van het evangelie aan de onbesnedenen was toevertrouwd, zoals aan Petrus die aan de besnedenen (...) reikten Jakobus, Kefas (Petrus) en Johannes, die golden als steunpilaren (van de gemeente) mij de broederhand.

Niets aan de hand, geen conflictstof meer: de joden blijven joden, de gojiem blijven gojiem, maar horen er helemaal bij. Mooi allemaal. Te mooi om waar te zijn, zo zal onmiddellijk blijken. Wie verder leest in de brief aan de Galaten, komt in aanraking met een groot conflict, nog wel tussen Petrus en Paulus (Galaten 2:14-21).

Petrus bezoekt de gemeente in Antiochië, waar Paulus op dat moment verblijft.

Daar eet hij samen met de niet-joden in de gemeente, zoals was afgesproken: geen onderscheid meer tussen jood en niet-jood. Maar als enkele 'mensen van Jakobus' zich aandienen, gaat Petrus van tafel en houdt zich afzijdig, 'uit vrees voor de mannen van de besnijdenis'. Het wordt ruzie tussen Petrus en Paulus.

Wat zegt dit voorval over het standpunt van Jakobus? Heeft hij tegen zijn zin ingestemd met de afspraak de gojiem de thora niet op te leggen? Houdt hij, als het er in de praktijk op aan komt, vast aan een stipte betrachting van regels van thora waar geen niet-jood ook maar in de buurt mag komen? Of is hij vooral gekant tegen tafelgemeenschap van joden en niet-joden, vanwege de voorschriften over kosjer eten? Opnieuw, de geleerden zijn het er niet over eens.

Intussen heeft het er alle schijn van dat de relatie tussen joden en niet-joden in de Jezus-beweging tot diepgaander en langduriger conflicten aanleiding heeft gegeven dan het boek Handelingen der Apostelen ons wil doen geloven. Maar Lukas, de schrijver van Handelingen, heeft nu eenmaal gekozen voor het harmoniemodel: hij schetst een rooskleuriger verleden dan historisch aannemelijk is. Hij schrijft in de taal van de hoop: zo zou het moeten zijn in de gemeente; alle tegenstellingen overwonnen, alle scheidsmuren afgebroken.

Vlucht naar Pella

Als Lukas het boek Handelingen schrijft, ergens tegen het einde van de eerste eeuw, is het joodse volk er nog slechter aan toe dan in de dagen van Jezus.

Jeruzalem is verwoest, stad en tempel liggen in puin, vele duizenden doden zijn er te betreuren.

Wat deden de joodse volgelingen van Jezus in Jeruzalem, toen de catastrofe onafwendbaar bleek? Volgens Eusebius van Caesarea, de historicus van de apostolische ekklesia, ontvluchtten zij de stad. Hij schrijft in zijn Geschiedenis van de ekklesia (III, 5, 3):

Het volk van de ekklesia in Jeruzalem kreeg door openbaring de opdracht: laten zij die dat waardig zijn voor het uitbreken van de oorlog de stad verlaten en zich vestigen in een van de steden van Perea, Pella genaamd.

Zeker niet alle Jeruzalemse volgelingen van Jezus zijn de stad ontvlucht, want later bericht Eusebius in Geschiedenis van de ekklesia (III, 11):

Nadat Jakobus de marteldood was gestorven, volgde onmiddellijk daarna de val van Jeruzalem. Het verhaal gaat dat de gezondenen en volgelingen van de heer, die nog in leven waren, van overal bijeenkwamen, samen met hen die naar het vlees familie waren van de heer. Want de meesten van hen leefden nog. Ze beraadslaagden onderling wie waardig zou zijn Jakobus op te volgen. Allen besloten eenstemmig dat Simeon, de zoon van Klopas, die ook in het evangelie wordt genoemd, de troon van het diocees waardig was. Men zegt dat Simeon een neef was van de Verlosser.

Of Lukas daarvan op de hoogte was toen hij het boek Handelingen schreef, weten we niet. Wel wist hij van de verwoeste stad. Desondanks ontvangt de gemeente van Jezus' volgelingen in zijn boek het bevel 'niet te scheiden van Jeruzalem' (Handelingen 1:4). Er zullen in die verwarrende tijden in de ekklesia van joden en niet-joden samen stemmen zijn opgegaan die pleiten voor een breuk met wat er verder nog aan jodendom bestaat, mogelijk omdat zij de gemeente beschouwen als de enige legitieme voortzetting van Israël, van Thora en Profeten. Dergelijke tendensen tot afscheiding wil de schrijver van Handelingen de kop indrukken: de ekklesia mag een ander joods geluid voortbrengen dan dat van verschillende rabbijnen, maar het moet wel een joods geluid blijven, in dialoog met wat er verder nog aan jodendom bestaat. Vasthouden aan Jeruzalem, aan het verwoeste hart van de joodse traditie - dat is, volgens Lukas, de eerste les die de ekklesia moet leren. Zijn woorden waren op den duur aan dovemansoren gezegd. De dialoog begint te haperen, niet in het minst omdat de ekklesia het politiek beladen woord 'messias' hoog in het vaandel heeft. Een beweging die dat doet en volhoudt, ook na de catastrofe van het jaar 70, hoeft niet op grote bijval te rekenen. Integendeel. Vooral joden die wonen in de steden van de diaspora - in Antiochië, in Alexandrië, in Korinte, in Athene, in Rome ook - worden door hun niet-joodse burens streng gemaand niet ook, als hun volksgenoten in het joodse land, in opstand te komen tegen het Romeinse gezag. Zij vrezen bewegingen met messiaanse aspiraties, vrezen nieuwe rampen die ook hen zullen bedreigen. De jood Jesjoe'a, Jezus, blijven belijden als de messias mag dan een ander joods geluid zijn, vele joden zijn het gaan beschouwen als een nagenoeg anti-joods geluid dat een regelrechte bedreiging inhoudt voor de toekomst van het joodse volk, van Israël.

Ebionieten

De joodse aanhangers van Jezus werden het kind van de rekening. Zij vielen tussen wal en schip. De niet-joodse leden van de apostolische ekklesia keerden zich van hen af omdat zij joden bleven, dat wil zeggen vasthielden aan de thora. De andere joden wilden niets van hen weten omdat zij zich bekenden tot Jezus Messias. Zij beschouwden de joodse volgelingen van Jezus als afvallige joden.

Wij kennen ze onder de naam Ebionieten, de Jezus Messias belijdende joden. Ebionieten, het Hebreeuwse ebjoniem, betekent 'armen'. Over hen is weinig bekend. Geschriften van hun hand ontbreken. We moeten het doen met wat anderen over hen geschreven hebben en dan komen we terecht bij enkele leraren van de apostolische ekklesia - geen onverdachte bron. Er is grondig speurwerk, een vorm van letterkundig DNA-onderzoek voor nodig om een beeld te krijgen van het gedachtegoed en de leefwijze van de Ebionieten.

Zij leefden in het Overjordaanse en in Syrië vanaf begin tweede eeuw tot omstreeks de vierde eeuw. Zij hielden vast aan de halacha, de joodse levenswandel. Zij beschouwden Jezus als een uitzonderlijk mens, een grote leraar en profeet, die bij zijn doop in de Jordaan kracht van Godswege ontving. Maar God was hij niet - dat vonden de Ebionieten ronduit blasfemisch. Voor hen is hij volop mens en dus ook

volop jood gebleven. Daarom ook verwierpen zij het leerstuk van de maagdelijke geboorte, toen dat opgang maakte in de apostolische ekklesia. Zij beschouwden Paulus als een afvallige jood, zelfs als een verrader, omdat zij meenden dat hij de thora ongeldig had verklaard.

Wat hen onderscheidde van andere joden, was de betekenis die zij aan Jezus toekenden. Zij duiden Jezus' dood aan het kruis als het laatste en volmaakte 'offer voor de zonden der mensheid'. Sindsdien waren alle andere offers volstrekt zinloos. Om die reden aten de Ebionieten vegetarisch voedsel: het meeste vlees dat in de Oudheid op de markt werd verkocht, kwam immers van ritueel geslachte dieren. Een van hun heilige boeken stond, zeker in de vierde eeuw, bekend als het evangelie van de Ebionieten. Dit evangelie is verloren gegaan, maar enkele fragmenten ervan zijn bij wijze van citaat terug te vinden in een geschrift van Epiphanius van Salamis, Cyprus (± 315-403), een leraar van de apostolische ekklesia en fanatiek ketterjager. Dat geschrift heet Panarion, 'Medicijnenkistje'. Uit die enkele fragmenten kan men opmaken dat het evangelie van de Ebionieten geschreven was in het Grieks en een harmonisatie moet zijn geweest van het synoptische drietal, de evangeliën van Matteüs, Markus en Lukas. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de passage over de doop van Jezus. De stem uit de hemel spreekt hier niet één keer, maar liefst drie keer, achtereenvolgens Markus, Lukas en Matteüs citerend. We lezen (Panarion 30, 13, 3-4):

Toen het volk was gedoopt, kwam ook Jezus en hij werd gedoopt door Johannes. Toen hij opsteeg uit het water, werd de hemel opengedaan en hij zag de heilige geest in de gestalte van een duif op hem neerdalen en bij hem binnengaan. En een stem kwam uit de hemel: 'Jij bent mijn zoon, de geliefde, in jou heb ik welbehagen.' Toen sprak hij: 'Vandaag heb ik jou verwekt.' Onmiddellijk verlichtte een groot licht de plaats. Toen Johannes dit zag, sprak hij tot hem: 'Wie bent u, heer?' Toen kwam opnieuw een stem uit de hemel tot hem: 'Dit is mijn zoon, de geliefde, in wie ik welbehagen heb.'

Saillant detail: in het evangelie van de Ebionieten volgt Johannes de Doper een vegetarisch dieet; hij eet daar geen sprinkhanen, want vlees, maar in honing gebakken koeken. En ook Jezus wordt voorgesteld als een vegetariër. Als zijn leerlingen vragen: 'Waar wil jij dat wij voorbereidingen treffen om het lam van Pesach te eten?' antwoordt Jezus: 'Ik verlang niet het vlees van dit lam van Pesach met jullie te eten.'

Testimonium Flavianum

Hoe keken joden aan tegen het christendom in wording? We gaan opnieuw te rade bij Flavius Josephus en leggen de vinger bij een passage in boek XVIII van De oude geschiedenis van de joden die bekend staat als Testimonium Flavianum. Onderwerp is Jezus van Nazaret, wiens publieke verschijning samenvalt met het procuratorschap van Pontius Pilatus. De tekst luidt als volgt (Oudheden XVIII,63-64):

In die tijd leefde Jezus, een wijs man, voorzover het geoorloofd is hem een man te noemen. Hij verrichtte namelijk daden die onmogelijk geacht werden, en hij was leermeester van mensen die met vreugde de waarheid tot zich namen. En veel joden alsook velen van de Grieken bracht hij tot zich. Hij was de Christus. Ook nadat Pilatus hem op aanwijzing van de eerste mannen bij ons de straf van het kruis had opgelegd, gaven zij die het eerst in liefde waren gaan leven niet op. Hij was namelijk aan hen verschenen op de derde dag, opnieuw levend. De goddelijke profeten hadden die dingen en ontelbare andere wonderbaarlijke dingen over hem gezegd. Tot op de dag van heden is de naar hem genoemde groep van de christenen niet verdwenen.

Over de authenticiteit van deze passage bestaat sinds lang grote twijfel onder historici en theologen. Is hier niet sprake van een latere christelijke interpolatie of een gedeeltelijke bewerking? De gedeelten die cursief staan afgedrukt, kunnen volgens de overgrote meerderheid van de geleerden niet aan Flavius Josephus worden toegeschreven. En inderdaad, het is ondenkbaar dat deze jood over Jezus zou schrijven: 'Hij was de Christus.' Elders in De oude geschiedenis van de joden schrijft hij, zoals we hebben gezien, over de terechtstelling van Jakobus die hij typeert als 'de broer van de Jezus die Christus genoemd wordt'. Dit zou heel goed authentiek kunnen zijn. Een christelijke interpolator zou Jakobus eerder 'de broer van Jezus de Christus' hebben genoemd.

Even terzijde: in een kalkstenen knekelkist die uit de eerste eeuw zou stammen, staat in het Aramees de tekst gegrift: 'Jakobus, zoon van Jozef, broer van Jezus'. Een interessante parallel, wat je verder ook van dat kistje moet denken.

Opmerkelijk genoeg zijn er tal van christelijke denkers en schrijvers uit de eerste drie eeuwen te noemen die het werk van Josephus kennen en eruit citeren, maar nooit het Testimonium Flavianum. Pas begin vierde eeuw is deze tekst als citaat terug te vinden in het geschiedwerk van Eusebius van Caesarea (Geschiedenis van de ekklesia I, 11, 7-8). Later die eeuw haalt Hiëronymus het Testimonium aan en schrijft: 'Hij werd de Christus genoemd.' Zo'n zin zou heel goed uit de pen van Flavius Josephus gevloeid kunnen zijn.

De beide vertalers van De oude geschiedenis van de joden - F.J.A.M. Meijer en M.A. Wes - komen met een interessante hypothese: het zou kunnen zijn dat Josephus in de jaren tachtig en negentig van de eerste eeuw, tijdens zijn verblijf in Rome, daar in aanraking is gekomen met joodse dan wel niet-joodse volgelingen van Jezus die als bron hebben gediend voor de passage over Jezus - is mogelijk. Maar dan rijst onmiddellijk de vraag waarom Josephus verder met geen woord rept over het ontstaan en de groei van de beweging rond Jezus. Hij schrijft uitvoerig over Farizeeën, Sadduceeën en Essenen, die hij presenteert als joodse filosofische stromingen, maar niet over de christianoï. Het lijkt waarschijnlijk dat hij niet veel op had met Jezus en zijn aanhangers.

Het lijkt nauwelijks twijfel dat er op de een of andere manier in de tekst van Josephus is geknoeid, maar hoe precies is nog altijd onderwerp van geleerd debat. Intussen hebben de verwijzingen naar Jezus, naar Jakobus en ook naar Johannes de Doper deze Romeinse jood in het christelijke Europa tot de meest gelezen auteur uit de klassieke Oudheid gemaakt. Hier en daar bereikte zijn werk zelfs de status van een 'vijfde evangelie'.

uit: Roodkoper, 10e jaargang, nummer 4, oktober 2005